

6 дәріс. Ресей құрамындағы Қазақстанның қоныстары, тұрғын үйлерімен қалалары (1734-1917 жж.) - (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге Ресей құрамындағы Қазақстанның қоныстары, тұрғын үйлері мен қалалары (1734-1917 жж.) туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Қалалар
2. Тұрақты баспаналар

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Кіші, орташа және ірі қалалар. Қалалар уездердің, облыстардың және генерал- губернаторлықтардың орталығы ретінде. Қалалардың жоспарлары мен архитектурасы. Отырықшы қоныстар мен тұрғын үйлер. Қоныстар, үйдің жеке бөліктерінің қызметі. Құрылыс материалдары мен техникасы. Қоныстары мен өтпелі түрлері, уақытша және мезгілдік. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтымен байланысты қоныстар мен киіз үйлер. Киіз үйдің ішкі жабдықтары. Киіз үй бөліктерінің даярлануы. Тұрғын үй құрылысымен және оған көшіп, кіру салтымен байланысты әдет-ғұрыптар мен ырымдар.

Тұрақты баспананың ең көне түрі - шошала шымнан, қамыстан, қыштан, қамкесектен, тақтатастан тұрғызылған. Ақмола, Атбасар, Құсмұрын, Жетікөл сияқты орманды-далалы болып келген аудандарда шошала бес қабырғалы етіліп, ағаштан қиыстырылғанымен шаңырағы – түндікпен, кіріп-шығатын ойығы-киіз есікпен жабылған. Шошала жүздеген жылдар бойы жартылай отырықшы және отырықшы қазақпен бірге жасасқанымен, тұрғын үйдің жетілдірілген түрлерінің көбейе бастауына байланысты бірте-бірте азық-түлік қоймасы, асхана, тіптен отынхана ретінде пайдаланып, кейін мүлдем істен шығып қалған.

Кепенің біршама дамытылған баламасы жертөлені тұрғызудың ең қарапайым әдісі мынандай болған; әдетте жерді шаршылап қазып, топырағын босатқаннан кейін, үстіне су құйып, қидаланған малдың қылымен, қой жүнімен, сабанмен иін қандыра араластырып балшық илейтін де, қазылған шаршының жиегіне бірінің үстіне бірін қатар-қатар етіп жұмбаз ұратындықтан құрылыстың қабырғасы көтеріле беретін. Дайындалған материал біткен соң, шұңқырды төмен қарай тағы да үңгіп, қопсыған топырақтан балшық илеп, жұмбаздау әдісімен қабырғаны онан әрі көтере түсетін. Күн түсетін жақтан жалғыз терезе, есік шығарылатын. Төмендетілген жердің тереңдігімен тұрғызылған қабырғаның биіктігі теңелген кезде, іші сыртын лаймен сылап, төбесін мығым етіп қамыспен, шөппен жабатын да, лаймен сылап тастайтын болған.

Жертөленің ортасына от жағылатындықтан төбесіне әдейі қалдырылған ойыққа түтін тартатын мұржаның шыбықпен шыбықталған қарапайым нұсқасы орнатылатын болған.

Тұрпайы жертөленің бізге жеткен баламаларының бірі Сырбойы диқандарының ауладан тысқары егістіктің басына жаз айларына арнап

тұрғызатын уақытша баспанасы – өлшек те жертөле үлгісімен салынған. Тек оның іші-сырты салынбаған, итарқасы ағаш бұтақтарымен, жыңғылмен, көк жантақпен жабылатын да, жел ұшырып кетпес үшін үстіне әр жерден, қам кесек, кеуіп үлгере қоймаған батпақ тоңғағы тасталатын болған.

Пештің пайда болуына байланысты бір бөлмелі үйді енді пешпен ауыз үй және төр үй деп екіге бөлу пайда болды. Дерек берушілердің мәліметі бойынша, кейбір отбасында адам санының өсуіне байланысты бір бөлмелі әке үйіне екінші кейде үшінші бөлмені қосып салатын. Бұл бөлмелерге бірінің іші арқылы екіншісіне өтуге болатын немесе баласының шаруашылығы жеке болса, бөлек есіктен де кіруге болатын. Құрылыс материалдары ретінде қазақтар сабан, қамыс, тас, шикі және саман кірпіш пен ағашты пайдаланды. Бірақ бастапқы кезде саман кірпіш пен орман материалдарын дайындау және бұл материалдардан құрылыс салу техникасының өзі қазақтардың арасында аз таралды, әсіресе далалық аймақтағы қазақтарда аз кездесті. Тек желі бойындағы қазақтар басқалармен салыстырғанда бұл құрылыс материалын қолдануды орыстардан ертерек қабылдады. Сөйтіп уақыт өте келе саман кірпіш пен ағашты пайдалану қазақтар арасында кеңінен қолданыла бастады.

Орыстардың өлкеге келуімен қазақтардың қыстаулардағы тұрақты баспаналарының көбеюі тығыз байланысты. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында патша үкіметі Жетісу облысында орыс-қазақ қоныстанушыларына қазақтардың егін егуге жарамды жерлерін тартып алып бөліп берді. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында Жетісу облысында кедейленген қазақтар орыс-қазақ жерлеріне жақын жерлерге ағаш үйлерден және жертөлелерден тұратын елді-мекендер салды.

Ертіс өзенінің жағасында қоныстанған қазақтар шикі және саман кірпіштен, сонымен қатар тас пен балшықтан үйлер салды. XIX ғасырда және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанда ірі қазақ байлары тек бірнеше бөлмелі қима үйлер ғана емес салыну жоспары жағынан күрделі қала типтес үйлер сала бастады. Мәселен, Зайсан қаласы салынғаннан кейін Зайсанға таяу Шорға бойының байлары қала байларына тұру салтына көшкен. Дерек берушілердің айтуы бойынша, мысалы, осы өңірде болыс болған Әбділдабек Төгісұлы, Атабай, Нүреке Бөгісұлдары асты-үстін қарағалайтып, бірнеше бөлмелі үй салғызып, аузына швейцар ұстаған, монша да салдырған. Дерек берушілердің айтуы бойынша, бұндай үйлерді салу үшін олар орыстардан және татарлардан шеберлерді жалдады, алайда Өскемен, Семей уездері қазақтары арасында сирек болсын қалада орыс шеберлерінен оқып үйреніп келген қазақ үйші-шеберлері кездесетін.

XIX ғасырдың ортасынан бастап орманды аудандарда үйді бөренеден салу жиілей түсті, оған мысал ретінде мына бір деректі келтірейік: Черемухов поселкесінен Өскемен станицасына дейінгі 10 шақырымдағы 8 казак полкінің командирінің хабарлауынша, шаруашылық және басқа құрылыстарымен бірге 270 ағаш үй салынған.

Жалпы осы кезеңде қазақ халқы қолданған тұрақты мекен-жайдың негізгі нұсқалары деп біз оның мынадай үлгілерін атай аламыз:

Қоржын үй. Қазақтың бізге танымал тұрақты мекен-жайларының

барлығының сұлбасы көрінетін, кейде асхананың да міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылатын, бірінде өздері тұрып, екіншісінде қонақ күтетін екі бөлмелі тұрғын үй. Қақыраның негізінде пайда болып, тұрғын жайдың басқа да үлгілерінің қалыптасуына жол ашқан үй құрылысының нұсқасы болуы мүмкін.

Қоржын үй тұрғызу әдісі мейлінше қарапайым. Ол үшін әдетте ауладағы егістіктің, бақшаның, жауын -шашынның суы жинала қоймайтын биіктеу жер таңдап алынатын да, оны кетпенмен тегістеп, сабан, түйеқарын, кепкен жантақ, т.б. шөп-шалаң төселгеннен кейін малдың тұяғымен таптататын болған. Шөп-шалаңды сыпырып алып, үстіне су құйып, кілкіндісін ағызып жіберіп, тағы да су құйып, малдың тұяғымен таптауды ағаш тоқпақпен ұрып, нығарлаумен қатар жүргізе берген. Жер әбден дайын болғаннан кейін қабырға тұрғызылатын шаршыға дуалдың енімен бірдей ор қазып, оған барынша қалың етіп қамыс төсеп, соның үстіне ғана үйдің қаңқасын тұрғызады екен.

Тоқалтам. Қоржын үйдің тікелей баламасы, этнографиялық әдебиетте «қарсы есікті» деген шартты атаумен белгілі тұрғын үй нұсқасы. Қамкесектен соғылады. Қамыспен жабылып, төбежабыны қаңқасымен қоса тып-типыл етіп сыланатын болғандықтан «тоқалтам» деп аталған. Ауласында бірнеше атыз егіс танабы, жоңышқалық, диқаншылық пен мал ұстауды бірдей игерген кешенді шаруашылықтың нышаны іспетті киіз үй, жартылай ашық қора-қопсы кездеседі.

Тоқалтам Ертіс жағалауында, Жетісуда, Сырбойында, Арал сыртының Ырғыз жағында кеңінен тарағанымен, соңғы жылдарда сирек кездесетін болып алған.

Тіркеспе. Далалық қыстаулардың ең көп тараған, шатыры бола бермейтін, итарқасы қора қопсымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұрғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталатын «ауыз үй», «оттық үй», «жатақ үй»,

«қонақ үй» тікеспесінен тұратын мекенжайдың үлгісі. Қыстау тұрғындары жатақ бөлмеге немесе қонақ жайға кіру үшін әуелі қора-қопсыдағы отынханаға, астық қоймасына, төл ұстайтын «ауыз үйге» тап болатын. Сонан кейін бойы аласа, терезелері тар, табалдырығы биік бөлмелерге, ең алдымен «оттық үйге», қазан оттығымен жылытылатын «жатақ үйге», онан әрмен өз алдына от жағылатын «қонақ үйге» кіре алтын.

Шарбақ үй. Кенді Алтайдың орманды-далалы алқабында қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрастырылатын да, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты мекенжайдың біршама көне нұсқасы. Төбесінің құламасы бас жағын буған қамыспен, неше түрлі шөп-шалаңмен жабылатын болған, ортасына от жағылатындықтан төбесіндегі түтін тартатын ойықтың мұржасы шабақталып, балшықпен сыланатын. Соңғы

кезге дейін қазіргі тұрғын үйлердің ауласындағы қойма, қора-қопсының қызметін атқарып келген.

Дүкен. Ағаштан қиыстырылған, бес қабырғалы шатырлы үйдің нұсқасы. Бес қабырғалы болып келетіні тұрақты мекенжай салуда үйреншікті түрдің - киіз үйдің, шошаланың шеңберінен түзу қабырғалы қаңқаға алмасу үрдісін

көрсетеді. Көбіне мекен- жайдың өзге нұсқаларымен, әсіресе шарбақ үймен бірге пайдаланылған. Төбесінің құламасы бес қырлы болғандықтан дем шығатын ойығы қақпақпен жабылып, тіреуішпен ашылатын бес бұрыш кейпінде болғанға ұқсайды. Қазір тұрмыстан шығып қалған.

Қыстық. Шатырлы ағаш үйдің шаршысы созылыңқылау келетін, қабырғасы ағаш кеспектерімен қаланатын түрі. Кіре берісінде үйдің жылынатын, қазан асып, тамақ әзірлейтін оттығы болған.

Әдебиеттер:

1. Н. Алимбай., М. Муканов., Х. Арғынбаев. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. - Алматы, 1994.
2. Казахи. Историко- этнографический очерк.- Алматы, 1985.
3. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана. - Алматы: Ғылым, 1994. - 260 с.
4. Казахи (историко-этнографическое исследование). - Алматы: Наука, 1995. - 352 с.
5. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. - Ташкент: Фан, 1966. - 336 с.
6. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы мәдениеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 173 б.
7. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. - Алма-Ата: Наука, 1989. -181 с.
8. Коншин Н.Я. К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние // Наше хозяйство. - 1923. - № 10. - С.41- 47.
9. Востров В.В., Кауанова К.К. Материальная культура казахского народа на современнойэтапе. -Алматы, 1972.
10. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. -Алма-Ата, 1986.